

Thomas Brante

Rationalism, relativism och paradoxer

Ett av de mest svårlösta problem kring vilket den klassiska filosofin har utvecklats är frågan om rationalistiska versus relativistiska uppfattningar om kunskapens natur. Idag diskuteras denna motsättning framför allt i termer av skillnaden mellan rationalistiska/empiricistiska och relativistiska *vetenskapsteorier*. Båda dessa framstår som mycket rimliga och plausibla när de tillåts utveckla sina egna epistemologier på egna villkor, både vad gäller principiell filosofisk argumentering och illustrativa fallstudier av vetenskapliga förlopp.

Samtidigt som rationalismen och relativismen framstår som rimliga tagna var för sig så är de uppenbarligen enkla att attackera och underminera med utgångspunkt i det motsatta perspektivet. En rationalist kan med lätthet peka ut ett flertal avgörande svagheter i ett relativistiskt filosofiskt system, och vice versa.

En grundläggande orsak till detta förhållande är alla filosofiska systems natur. Alla filosofier tycks nämligen bygga på obevisbara antaganden, eller axiom, som ger paradoxliknande konsekvenser. Och när dessa angripes så rasar systemet samman och vad som återstår kan endast upprätthållas medelst ett visst mått av tro eller ogrundad övertygelse, dvs ett visst mått av dogmatism. Det finns mängder av exempel på detta, såsom att det empiriska verifikationskriteriet inte självt kan verifieras empiriskt, att falsifikationskriteriet inte kan falsifieras, att paradigmteorin bygger på ett paradigm, och så vidare.

Men det är också så att själva förhållandet mellan rationalism och relativism är paradoxliknande. I denna korta uppsats skall jag först illustrera vad jag menar med ovanstående påståenden genom exempel. Exemplet visar vilka versioner av relativism och rationalism jag åsyftar, kort sagt Feyerabend's relativism, och en standard-tolkning av Poppers rationalism. När paradoxen är frilagd övergår jag till att kommentera den och kortfattat ge förslag till hur den möjligen kan förstås, för att därmed kunna passeras.

1. Tes

Enligt den popperska kritiska rationalismen finns det en grundläggande form för vetenskaplig härledning, som utgör vetenskapernas gemensamma bas. Sociologen Arthur Stinchcombe har försökt konkretisera denna universiella metodologi genom att rekonstruera en berömd sociologisk teori: Emile Durkheims teori om självmordets sociala orsaker. Durkheims grundläggande tes är att en ökning av antalet (egoistiska) självmord i en population är orsakad av en minskning av gruppsolidariteten i samma population, och vice versa. Från detta teoretiska påståenden kan empiriskt observerbara påståenden härledas, t ex att "Protestanter i Frankrike kommer att ha högre självmordsfrekvens än katoliker i Frankrike" (med premissen att protestanter har lägre gruppsolidaritet än katoliker).

Detta empiriska påstående kan testas genom observation, t ex statistik över antal självmord i olika grupper. När observationerna är utförda kan vi jämföra dem med den empiriska härledningen och avgöra om påståendet är sant eller inte. Låt oss kalla teorin för A, och den empiriska konsekvensen för B.

Deduktionen har följande logiska form:

$A \rightarrow B$

B är sann

A är sannolik

För att testa och eventuellt stärka teorin kan man nu låta den undergå multipla test genom att härleda och pröva flera empiriska konsekvenser, t ex att protestantiska länder uppvisar högre självmordsfrekvens än katolska länder (B1), att protestantiska regioner i Frankrike har en högre självmordsfrekvens än katolska regioner (B2), att protestanter i Tyskland har en högre självmordsfrekvens än katoliker i Tyskland (B3), och så vidare:

$A \rightarrow B1, B2, B3, \dots Bn$

B1, B2, B3, ... Bn är sanna

A är mer sannolik

För att ytterligare stärka teorin letar vi nu efter empiriska konsekvenser av ett annat slag, som är härledbara från den allmänna teorin. Durkheims teori implicerar också att gifta män i Frankrike kommer att ha lägre självmordsfrekvens än ensamma

män, och att de kommer att ha ännu lägre självmordsfrekvens om de har barn; professionella och välutbildade personer kommer att ha högre självmordsfrekvens än arbetare och lägre utbildade, och så vidare. Låt oss kalla dessa nya empiriska påståenden för D, E och F, och vi antar att de konfirmerats genom observation, varvid vi erhåller:

$$\frac{A \rightarrow D, E, F}{D, E, F \text{ är sanna}}$$

A är trovärdig

Ytterligare ett sätt att pröva och eventuellt stärka teorin är att vederlägga de mest sannolika *alternativa* teorierna, t ex att mental-sjukdomar är orsaker till självmord. Det vill säga; vi utför ett *avgörande experiment* genom att explicera de konsekvenser av den ursprungliga teorin A vars *negation* impliceras av de viktigaste alternativa teorierna. Låt oss kalla det huvudsakliga alternativet C:

$$\frac{A \text{ eller } C}{A \rightarrow B_i}{C \rightarrow \text{icke } B_i}{B_i \text{ är sann}}$$

C är falsk

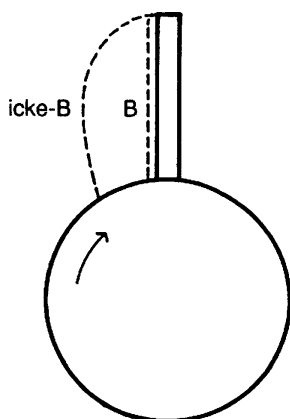
A är mycket trovärdig

Alternativa teorier falsifieras systematiskt, varvid den ursprungliga teorin ytterligare ökar i trovärdighet. Detta tillvägagångssätt är själva grundbulten i den kritiska rationalismens metodologi, givet villkoret att man verkligen försöker finna alternativ vars konsekvenser är "farliga" för den egna teorin.

2. Antites

Den kritiska rationalismens främste vedersakare, Paul Feyerabend hävdar att den ovan beskrivna metoden *de facto* aldrig använts inom vetenskapen (historiskt argument), att den inte *kan* tillämpas (logiskt argument), och att den inte *bör* användas (normativt argument). Feyerabends viktigaste historiska bevis för dessa påståenden härstammar från hans analys av Galileis bidrag till den heliocentriska världsbilden. Så för att förstå Feyerabends tankegång återvänder vi till 1500-talet och situationen inom astronomi vid

tiden för den kopernikanska revolutionen. Vi förkortar de pedagogiska stegen ovan och går direkt på det avgörande experimentet. Låt oss kalla den ptolemaiska teorin A och den kopernikanska teorin C. Ett av de viktigaste och ovedersägligaste bevisen för den ptolemaiska teorin är faktumet att "tung kroppar ... som faller ner från en höjd rör sig längs en rät och vertikal linje mot jordens yta" (Galilei). Det vill säga, jorden måste vara orörlig eftersom om den rör sig "borde en sten träffa jorden ett stycke ifrån tornets bas" (Galilei). Låt B vara det observerbara påståendet om rakt fall, som testas genom tornexperimentet:

Således:

A eller C

A → B

C → icke B

B är sann

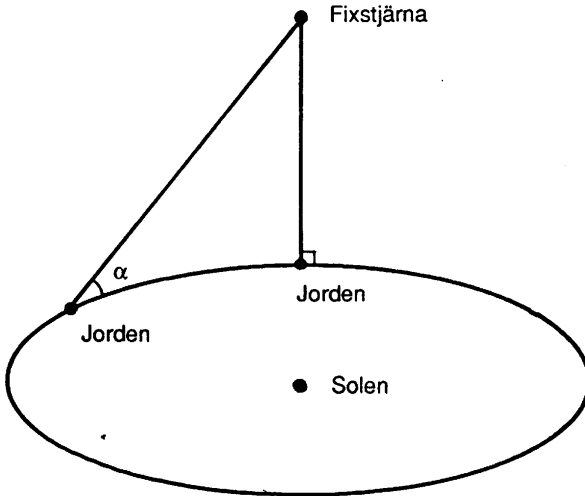
C är falsk

A är trovärdig

A kan stärkas ytterligare genom andra experiment med fallande kroppar: B1, B2, ... Bn, vilket gör A mer trovärdig.

Empiriska påståenden *av andra slag* som är härledbara från A och som är bekräftade genom observation gör A "ännu mer trovärdig". En konsekvens som talar för att jorden inte är i rörelse, och som Tyko Brahe ansåg vara avgörande, var följande: Om jorden snurrar

kring solen så bör den vinkel från vilken en fixstjärna observeras ändras med tidens gång, allteftersom jorden rör sig från en sida av solen till en annan¹:

Men Brahe kunde inte iaktta några förändringar vad gäller vinkeln till fixstjärnorna. Låt oss kalla Brahes empiriska konsekvens för D, och komplettera den med andra konsekvenser av A av andra slag, kallade E och F (t ex himlarnas rörelser):

A eller C

A → B, D, E, F

C → icke (B, D, E, F)

B, D, E, F är sanna

C är falsk

A är mycket mer trovärdig

Således är den kopernikanska teorin vederlagd, enligt den kritiska rationalismens egna principer. Om den kritiska rationalismen verkligen är det vetenskapliga tänkandets essens, så borde den kopernikanska revolutionen inte ha ägt rum vid denna tid.

3. Inte en syntes men ... en paradox

Låt oss nu undersöka Feyerabendts tankekedja. Med stöd av resultat som de ovanstående drar Feyerabend slutsatsen att den kritiska rationalismens metodologi måste vara felaktig, *givet dess egna*

principer. Feyerabend hävdar att det inte var "rationella" faktorer och empiriska observationer utan snarare *övertalning* som utgjorde den viktigaste drivkraften bakom det kopernikanska paradigmskiftet, och att detta är fallet för alla vetenskapliga framsteg. Han menar vidare att det är orsaker som lekfullhet, makt och propaganda som ligger till grund för förändringar vad gäller vetenskapens riktning och innehåll i allmänhet. Låt oss denna gång kalla Feyerabends tes för A, och den kritiska rationalismens tes för C. Hur går Feyerabend tillväga för att stärka sina egna påståenden? Först tar han fram negativ evidens mot C, som sin egen Galileistudie, tillsammans med resultat inom den moderna vetenskapen som den browniska rörelsen, övergången från Newton till Einstein, och annat. B, D, E och F är den kritiska rationalismens version av hur teorier etableras:

$$C \rightarrow B, D, E, F$$

$$A \rightarrow \text{icke } (B, D, E, F)$$

$$\underline{B, D, E, F \text{ är falska}}$$

C är falsk
A är trovärdig

Därefter förstärker Feyerabend A genom olika slag av positiv evidens såsom Piagets teori om barnets utveckling, lekens betydelse för den intellektuella utvecklingen, perspektivets betydelse för observationen (G, H, I) – faktorer som samtliga betraktas om irrelevanta eller metafysiska och som befinner sig utanför vetenskapens logik, enligt den kritiska rationalismen. Således:

$$A \text{ eller } C$$

$$A \rightarrow G, H, I$$

$$C \rightarrow \text{icke } (G, H, I)$$

$$\underline{G, H, I \text{ är sanna}}$$

C är falsk
A är mer trovärdig

4. Diskussion

Feyerabend använder sig således av den kritiska rationalismens metod för att visa att den kritiska rationalismen är felaktig. Så vad har egentligen skett i de tre stegen ovan? Feyerabend själv skulle svara att det enda sättet att övertyga eller övertala rationalister är att använda just deras egna metoder – något annat förstår de inte. Men

så enkelt är det naturligtvis inte. Ty om Feyerabend visat att rationalismens metod är felaktig med hjälp av en felaktig metod, så har han inte visat någonting. Och hur kan han då hävda att metoden är felaktig? Om han å andra sidan verkligen har visat att rationalismens metod är felaktig, så verkar den ju fungera – fast i så fall är den förstås falsk. Och de metoder Feyerabend själv anser vara paradigmskiftande – makt, till exempel – tycks inte ha använts av honom i detta försök till filosofiskt paradigmskifte. Möjligen har han använt sig av övertalning.

Lika litet som en principers giltighet kan visas genom hänvisning till just denna principers giltighet kan en principers ogiltighet visas genom användning av densamma, dvs det går inte att lita på en felaktig principers följd. Man måste stå utanför principens domän i båda fallen. Detta insåg också Popper när han hävdade att själva valet av rationalismen i grunden är irrationellt.

Förhållandet mellan rationalism och relativism tycks vara paradoxalt i den meningen att den relativistiska kritiken av rationalismen förutsätter ett visst mått av rationalistisk ordning och reda, samtidigt som den rationalistiska kritiken av relativismen förutsätter åtminstone ett irrationellt val. Båda förutsätter varandra, samtidigt som de förnekar varandras giltighet, vilket borde vara litet pinsamt, för båda.

(Med "paradox" menar jag helt enkelt en självmotsägande utsaga, t ex "Det finns inga sanningar", eller "Denna utsaga är falsk". Det tycks inte vara något formellt fel på dessa utsagor, ändå är deras konsekvenser, dvs effekten av att de uttalas, paradoxala. Rationalismen och relativismen innehåller, som jag försökt visa ovan, just paradoxala konsekvenser.)

Den lösning eller "upplösning" jag skulle vilja föreslå är att tänka förhållandet mellan rationalismen och relativismen som inkommensurabelt. Inkommensurabilitet anger förhållandet att två storheter inte kan mätas med samma mått. Inom vetenskapsteorin betecknar det förhållandet mellan teorier som tillhör olika paradig, och som därför bedömes med olika kriterier. "Intressanta" inkommensurabiliteter uppstår när sådana teorier är rivaliserande, dvs de försöker besvara samma fråga men gör det utifrån olika kriterier på vad som är ett godtagbart svar, vad som räknas som den korrekta vetenskapliga metoden, vad som ses som relevanta argument och fakta för frågans besvarande.

Ur det perspektiv jag använder här, som kan kallas "metavetenskapsteoretiskt", är rationalismen och relativismen inkommensu-

rabla i samtliga dessa avseenden. De förespråkar som vi har sett olika kriterier och olika bevisföringsregler, och har olika åsikter om vad som är relevanta fakta – för rationalismen utgör t ex så kallade "externa faktorer" irrelevanta eller till och med illegitima byggstenar i en bevisföring. Samtidigt tycks det problem båda syftar till att analysera och förklara vara detsamma, dvs fenomenet vetenskap och den vetenskapliga kunskapens grunder.

Om rationalismen och relativismen är inkommensurabla, så borde deras gemensamma problem vara "både lika och olika", dvs det finns avseenden i vilka de definierar och försöker lösa olika problem. Och så är det ju; rationalismens yttersta syfte är att blottlägga vetenskapens *logik*, och därför arbetar man med rationella rekonstruktioner av den empiriska verkligheten, dvs vetenskapens historia och samhällseliga vara. Rationalismen skapar idealtyper av vetenskapens essens, som kan överensstämna mer eller mindre väl med den "faktiska" verkligheten, något som till viss del måste vara sekundärt för rationalismen – historiens många tillfälligheter får inte störa den genuina epistemologin alltför mycket. Relativismens yttersta syfte är å andra sidan att just spåra faktiska *orsaker* till den vetenskapliga kunskapens utveckling och innehåll, tillfälliga eller ej. Rationalistisk metodologi kan därvidlag utgöra *en* orsak bland flera – det är en empirisk fråga som inte kan besvaras *a priori*.

Om förhållandet mellan rationalism och relativism är inkommensurabelt, så följer att de i själva verket utgör två disparata forskningstraditioner som – idealt sett – skulle kunna ses som komplementära, dvs de konkurrerar inte utan arbetar med olika aspekter på ungefär samma fenomen, eller snarare olika delar av ett brett forskningsområde. Varför då denna historiska, synbarligen eviga animositet, varför dessa angrepp? Svaret kan ges av vetenskapssociologin, även om jag därmed tycks lämna den neutrala positionen och hemfalla åt empirisk spekulatlon. Även vetenskapsteoretiker och filosofer lever i ett komplext samhällseligt sammanhang, fyllt av kognitiva, professionella och gruppsspecifika intressen och motsättningar. Därav följer revirtänkande och försök att monopolisera forskningsområden, inom filosofin såväl som vid alla andra institutioner med begränsat antal tjänster och ansträngd budget. Det finns alltså irrationella grunder till den ofta mycket hätska debatten.

De båda perspektiven har också olika konsekvenser vad gäller frågor om vetenskapens/akademins autonomi, legitimitet och auktoritet. Kort sagt: rationalismen fungerar bra som försvarare av

vetenskapen, medan relativismen tenderar att profanera densamma.

Men rivaliteten mellan dessa båda perspektiv bör också ses som funktionell och fruktbar. Intellektuell utveckling kräver motstånd, ifrågasättande av grunder, klargörande av anomalier. Konflikt och inte harmoni är den bästa grunden för kreativitet och mot försoffning och dogmatik.

Så, för att avsluta: rationalismen och relativismen har gjort varandra goda tjänster i det att de har tvingat rivalen att finslipa sina argument. Men, som exemplifieringen ovan antyder skall vi inte vänta oss att någon av dem någonsin på kognitiva grunder kommer att kunna "övertyga" den andre och få dess utövare att byta sida – det är nämligen omöjligt, givet deras inkommensurabla relation. En förening kan endast uppnås på basis av en genuin syntes, eller troligare, en helt ny epistemologi. □

¹ Orsaken till Brahes felaktiga (vet vi nu) slutsats var att även om Brahe använde de för den tiden bästa instrumenten, så var hans beräkning av avståndet mellan jorden och fixstjärnorna alldeles för kort. Förhållandet är inte som i bilden ovan, utan snarare på detta sätt:

